

ALİ b. MUHAMMED b. CA'FER

(علی بن محمد بن جعفر)

Alî b. Muhammed b. Ca'fer
b. el-Velîd el-Enf el-Kureşî
(ö. 612/1215)Yemen'deki
Müsta'lı İsmâîlîleri'nin
beşinci mutlak dâisi.

Kureys'in Abdüşems veya Abdüme-nâf kolundan gelen Velîd ailesine mensuptur. Bu sebeple Ali b. Velîd diye de tanınır. Suleyhî hânedanının kurucusu Ali b. Muhammed es-Suleyhî'nin yanında önemli resmî görevlerde bulunan İbrâhim b. Seleme'nin torunudur. İlk tahsilini bir İsmâîlî dâî'si olan amcazadesi Ali b. Hüseyin'in yanında yaptıktan sonra Muhammed b. Ali el-Hârisî ve Ali b. Hâtim el-Hâmidî'nin öğrencisi oldu. Hârisî'nin ölümü üzerine devrin mutlak dâî'si tarafından San'a ve Hamdan başdâilîğine tayin edildi. San'a'daki Eyyübî işgali sırasında Harâz'a kaçanlara yardım da bulunarak birçok problemlerini çözdü. Bulunduğu bölgede İsmâîliyye mezhebine girmek isteyenleri kabul etme görevi de (el-ahd ve'l-misâk) kendisine verildi. Dördüncü mutlak dâî olan Ali b. Hâtim'in ölümünden sonra (605/1209) mutlak dâilîğe tayin edildi. Yedi yıl süren bu görevi sırasında San'a'da kurduğu ders halkası büyük ilgi gördü ve burada birçok dâî yetiştirdi. Mezhebin yayılmasına önem vererek öğrencilerini Yemen'in dışına, Çin ve Hindistan'a kadar gönderdi. 27 Şaban 612'de (21 Aralık 1215) San'a'da öldü. Kendisinden sonra gelen nesli üç asır süre ile dâilik işini yürüttü. Müsta'lı İsmâîlîleri'nin en önemli dâilerinden biri olan İdrîs İmâdüddin (ö. 872/1468) bu aileye mensuptur.

Eserleri. Ali b. Velîd çok sayıda eser vermiş bir İsmâîlî müellif olup eserlerinde İsmâîliyye'nin doktriniyi anlaşılar hale getirmiş ve bazı davet kaideleri koymuştur. Günümüze kadar gelen ve adları bilinen eserleri şunlardır: 1. *Tâcû'l-'akâ'id ve ma'dinû'l-fevâ'id*. İsmâîliyye'nin akidesini 100 meselede anlatan ve Ârif Tâmir tarafından yayımlanan (Beyrut 1967, 1982) eserin İngilizce bir özetini W. İvanov *Creed of Fatimids* içinde neşretmiştir (Bombay 1936). 2. *Kitâbü'z-Zahîre*. Tevhid, nübüvvet ve imâmet konularını ihtiva eden bu eseri Muhammed el-A'zamî yayımlamıştır (Beyrut 1971). 3. *Risâletü cilâ'il-'uqûl ve*

zübdetü'l-mahşûl. Eser Âdil Awvâ tarafından *Müntehabâtü İsmâ'iliyye* içinde neşredilmiştir (Dimaşk 1958, s. 89-153). 4. *Tuhtetü'l-mürtâd ve gûşatü'l-ezdâd*. 5. *Risâletü'l-izâh ve't-ta'yîn (ve't-teb-yîn)*. 6. *Risâle fi ma'ne'l-(menâli'l-) ismi'l-a'zam*. Bu üç risâle Strohtmann tarafından *Erba'a kütüb İsmâ'iliyye* adlı eserde tahkik edilerek yayımlanmıştır (Göttingen 1943, s. 138-158, 159-170, 171-177). 7. *Risâletü'l-mebde' ve'l-me'âd*. Henry Corbin tarafından neşredilmiştir (Tahran 1960). 8. *er-Risâletü'l-müfide*. İbn Sinâ'ya atfedilen *Kitâbü'n-Nefs*'e yapılmış bir şerhtir. 9. *Dâmiğu'l-bâtil ve hatfü'l-münâdîl*. Gazzâlî'nin *Fezâ'ihü'l-Bâtinîyye* adlı kitabına reddiye olan eseri Mustafa Gâlib iki cilt halinde yayımlamıştır (Beyrut 1403/1982). 10. *Muhtaşarü'l-uşûl*. Ehl-i sünnete, Mu'tezile, Zeydiyye ve filozoflara ait görüşleri reddetmek maksadıyla yazılmıştır. 11. *Mecâlisü'n-nuşh ve'l-beyân*. 12. *Dîvânü şî'r*. İsmâîlî imamları ve âlimlerinin medhine ve Yemen'de kendisinin yaşadığı olaylara dairdir. 13. *Ziyâ'ül-elbâb*. Felsefeye dairdir. 14. *Lübbü'l-ma'ârif*. 15. *Lübbü'l-fevâ'id*. 16. *Mülhikâtü'l-ezhân ve münebbihetü'l-ves-nân*.

BİBLİYOGRAFYA:

İsmâil b. Abdürresûl el-Mecdû, *el-Fehrese* (nşr. Alinakî Münzevî), Tahran 1344 hş./1966, s. 41; Mustafa Gâlib, *Kenzü'l-ueled* [baskı yeri yok], 1979 (Dârü'l-Endelûs), s. 30, Mukaddime; a.mlf., *Dâmiğu'l-bâtil ve hatfü'l-münâdîl*, Beyrut 1403/1982, Mukaddime, s. 19-24; Ârif Tâmir, *Tâcû'l-'akâ'id ve ma'dinû'l-fevâ'id*, Beyrut 1403/1982, Mukaddime, s. 7-9; Abbas Hamdânî, "The Tayyibi-Fatimid Community of the Yaman at the Time of Ayyubids Conquest of Southern Arabia", *Ar.S*, VIII (1985), s. 152-153; I. Poonaowala, "Ali b. Muham-mad b. Dja'far", *El'2 Suppl.* (İng.), s. 62.

MUSTAFA ÖZ

ALİ b. MUHAMMED el-HERRÂSİ

(bk. KIYÂ el-HERRÂSİ).

ALİ b. MUHAMMED ez-ZENCİ

(علی بن محمد الزنجی)

(ö. 270/883)

Hicrî III. yüzyılda

Basra ve çevresinde isyan eden
zenci kölelerin lideri.

Rey yakınlarındaki Verzenin köyünde doğdu. Arap asıllı olup Sâhibü'z-zenc unvanıyla da tanınmaktadır. Dinî görüşleri daha ziyade Hâricîler'e yakın olma-

sına rağmen Şiîler'in desteğini sağlamak üzere Hz. Ali ve Hz. Fâtıma soyundan geldiğini ve isim zincirinin Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsâ b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ebû Tâlib olduğunu iddia etmekte idi. Önce babası ile birlikte Azerbaycan'dan Irak'a geldi, bir müddet Sâmerre'da kaldıktan sonra 249 (863) yılında Bahreyn'e gitti.

Bu dönemde Basra ve çevresinde tarlalarda, tuzlalarda ve diğer ağır işlerde çok sayıda zenci köle çalıştırılıyordu. Son derece kötü hayat şartları içinde çalışan zenciler istismara müsait durumda idiler. Muhteris bir şahıs olan Ali b. Muhammed zenci köleleri, iyi yaşama şartları temin edeceğini vaad ederek çevresinde toplamayı başardı. Kâfi derecede kuvvetlendiğine kanaat getirince de 15 Şevval 255 (26 Eylül 869) tarihinde isyan etti. Zenci köleleri kışkırtarak efendilerini hapsedtirip mallarına el koydurmak suretiyle duruma hâkim oldu. Taraftarlarının sayısı süratle artıyordu. Tuzlaların ortasında el-Muhtâre adı verilen yeni bir merkez kurdu. Bundan sonra komşu şehir ve köyleri yağmalamaya başladı. 19 Haziran 870'te Übülle'yi zaptederek halkını kılıçtan geçirdi. Yeni kölelerin katılmasıyla biraz daha kuvvetlenerek İran'ın güneybatısını ve bu bölgede yer alan Ahvaz'ı aldı. Bir yıl sonra Basra'ya girerek şehri yağmalattı. Halifenin gönderdiği kuvvetler birbiri arkasına mağlûp ediliyordu. 878 yılında eski ordugâh şehri Vâsıt düşünce Bağdat'ı tehdit etmeye başladı. Halife Mu'temid'in kardeşi ve nâibi Muvaffak büyük masraflar yaparak âsi zencilere karşı harekete geçti ve 881 yılı başlarında zencileri zaptettikleri yerlerden çıkararak el-Muhtâre'ye çekilmeye mecbur etti. Muvaffak, Ali b. Muhammed'e eman ve para vermeyi teklif ettiyse de o bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine iki yıl kadar devam eden uzun bir muhasaradan sonra 11 Ağustos 883'te el-Muhtâre teslim oldu. Aynı yılın kasım ayında Ali b. Muhammed yakalanarak idam edildi ve cesedi Bağdat'ta halka teşhir edildi.

Ali b. Muhammed zenci köleleri kötü hayat şartlarından kurtaracağını vaad etmesine rağmen neticede onların durumunda herhangi bir değişiklik olmamış ve bu vaadler bir istismardan öteye geçmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), IX, 412, 415, 419, 423-435, 622, 636, 640, 642, 645, 647, 652, 663; X, 27, 32; Mes'ûdî, *Mürâcû'z-zeheb* (nşr. Yûsuf Esad Dağır), Beyrut 1965, IV, 155; Fay-sal es-Sâmir, *Sevretü'z-zenc*, Bağdad 1954; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 161-164; B. Lewis, *Tarihte Arap-lar* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 125-128; A. Popoviç, "Quelques renseignements inédits concernant Le Maître des Zang Ali b. Muhammad", *Arabica*, XIII/2, Leiden 1965, s. 175-187.

HAKKİ DURSUN YILDIZ

ALİ b. MUHASSİN et-TENÜHİ

(bk. TENÜHİ, Ali b. Muhassin).

ALİ MUSTAFA EFENDİ

Gelibolulu Mustafa Âlî
(ö. 1008/1600)

Tarihçi, şair, çok yönlü ve
zengin sayıda eser vermiş
Osmanlı müellifi.

2 Muharrem 948 (24/25 Nisan 1541) gecesi Gelibolu'da doğdu. Medrese tah-sili gördükten sonra yazdığı şiirlerle dik-kati çekerek ilk eseri *Mihr ü Mâh*'ı sun-duğu Şehzade Selim'e (II. Selim) divan kâtibi oldu. Mevki hirsından dolayı ne şehzade, ne de İstanbul'a giderek baş-vurduğu Kanûnî Süleyman onun müder-rislik veya kadılık isteğini kabul ettiler. Şehzade Selim'in lalası Hüseyin Bey ile aralarının açılması üzerine, Konya'da iken tanıdığı şehzadenin eski lalası Mustafa Paşa'nın daveti ile divan kâtibi olarak önce Halep'e, sonra Şam'a gitti ve altı yıl bu vilâyette kaldı. Lala Mustafa Paşa Yemen serdarlığına tayin edilince onun-la Mısır'a geçti. Mustafa Paşa'nın azli ve muhtemelen yazdığı mektuplar yü-zünden teftişe uğraması üzerine Saru-han (Manisa) sancak beyi Şehzade Mu-rad'a (III. Murad) sığınarak onun aracılı-ğı ile affedildi. Burada iken, daha önce yazmış olduğu *Mihr ü Vefâ* ve *Nâdi-rü'l-mehârib*'i şehzadeye sunduğu gibi *Râhatü'n-nûfûs*'u onun emriyle geniş-leterek tercüme etti. Daha sonra İstan-bul'a giderek *Heft Meclis*'i Sokullu Meh-med Paşa'ya sundu, ancak umduğu ze-âmet* yerine kendisine Bosna beyler-beyi Ferhad Paşa'nın divan kâtipliği ve-rildi. III. Murad'ın padişah olması üze-rine (1574) İstanbul'a gitti ve ona bazı kasidelerle birlikte *Zübdetü't-tevârih*'i sundu, fakat karşılığında bir memuri-yet alamadığı için tekrar Bosna'ya dön-mek zorunda kaldı.

Lala Mustafa Paşa Gürcistan ve Şir-van Seferi'ne serdar tayin edilince, onu Hoca Sâdeddin Efendi aracılığı ile divan kâtipliğine getirtti (1578). Bu sefer sıra-sında pek çok hadisenin yakın şahidi ol-du; bir ara Mustafa Paşa vasıtası ile defterdarlık isteğinde de bulundu, fa-kat yine bir netice alamadı; nişancılık verilmesi hakkında bizzat padişaha mü-racaatı da kabul edilmedi. Nihayet Ha-lep timar defterdarlığına tayin olundu. Ancak Mustafa Paşa'nın azli üzerine, bir müddet Trabzon'a gönderilen zahirenin ambarlanması ve nakline nezaret et-mek zorunda kaldı. Bu görevinden sonra Halep'e gitti ve uzun süre burada bulun-du. 1581'de Halep ve civarının askeriyle Van hududu muhafazası ile görevlendi-rildi. Ancak gözü daima yüksekte idi ve devamlı olarak halinden şikâyet ediyor, nişancılık yahut Mısır'da bir sancak bey-liği istiyordu. İstanbul'a gelip *Nusret-nâme* ile *Câmiu'l-buhûr* adlı eserlerini sunarak muradına erişmeyi beklerken Halep'teki görevinden de alındı (1583) ve iki yıl açıkta kaldı. 1585 yılı baharın-da Tebriz Seferi'ne çıkan Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Erzurum hazi-ne defterdarlığına tayin edildi. Altı ay sonra Bağdat mal defterdarlığına nak-lolundu ise de kısa zamanda azledile-rek İstanbul'a geldi ve uzun müddet yi-ne açıkta kaldı. 1589'da Sivas defterdar-

lığına getirildi, ancak bu görev kısa bir süre sonra başkasına verildi. Temmuz 1592'de yeniçeri kâtibi, Ekim 1592'de defter emini, Ocak 1595'te tekrar ye-niçeri kâtibi oldu. Yeni padişah III. Meh-med'den, telifine başladığı *Künhü'l-ah-bâr* için bol kitap bulacağını umduğu Mısır defterdarlığına tayinini istedi. Fa-kat haremın nüfuzlu ağaları buna engel olduklarından Amasya sancak beyliği ve Rum defterdarlığı ile yetinmek zorunda kaldı. Çok geçmeden yanındaki kapıku-lunun halka eziyeti sebebiyle Rum def-terdarlığından alındığı gibi (Eylül 1595), Amasya sancak beyliğinden de Kayse-ri'ye nakledildi. Bu arada Şam beylerbe-yiliğine tayin olundu, fakat görevine baş-layamadı. Son olarak Cidde sancak bey-liğine tayin edildi ve 1600 senesi başla-rında Cidde'ye giderek, son eseri *Me-vâidü'n-nefâis*'i padişahın Mısır bey-lerbeyiliğini istemek üzere Mekke'de ta-mamladı. Muhtemelen 1600 yılında Cid-de sancak beyi iken öldü.

Resmî hizmetlerinde pek fazla dikka-ti çekmeyen Âlî, yoğun edebî faaliyeti ve bilhassa tarihçiliği ile büyük bir şö-hret kazanmıştır. Çoğu bir mevki elde etmek için yazılmış irili ufaklı mensur ve manzum altmışa yakın eserin sahibi olduğu anlaşılmakta ise de isimleri ken-disi tarafından verilen bazı kitapların nüshaları ele geçmemiştir.

Tarihle İlgili Eserleri. Yazılış yılı bakımın-dan ilk tarih kitabı olan *Nâdirü'l-me-hârib* (telifi: 1567-1569), Şehzade Selim ile Bayezid arasındaki Konya Savaşı'nı (1559) ve Selim'in cülûsuna kadarki olay-ları anlatır. Daha ziyade Farsça şiirlerle bezediği ve edebî kudretini göstermek için pek ağıdalı bir dille yazmış olduğu eserin müellif nüshası Kahire'de Dârü'l-kütübü'l-Kavmiyye'dedir (Mecâmi' Türkî, nr. 2). Yine edebî hünere göstermek üze-re yazdığı *Heft Meclis* de Kanûnî'nin Si-getvar Seferi ve ölümü ile II. Selim'in cü-lûsunu anlatmaktadır. Bu küçük risâle yayımlanmıştır (İstanbul 1316). Bosna beylerbeyi Ferhad Paşa'nın arzusun-a uyarak Adudüddin el-İcî'nin *İşrâku't-te-vârih*'ini *Zübdetü't-tevârih* adıyla ge-nişletip tercüme etmiştir. Eser peygam-berler, sahâbe, mezhep imamları ve mu-haddislerden bahseder. Lala Mustafa Pa-şa'nın divan kâtibi olarak hazır bulun-duğu Gürcistan ve Şirvan Seferi ile Kars Kalesi inşaatı sırasında serdar adına yazdığı mektuplar ve bu devreye ait ha-diselerin tasvirini *Nusret-nâme* adlı ese-rinde toplamıştır. Öğrenci ve kâtiplere

Nusret-nâme'de Âlî'nin Serdar Lala Mustafa Paşa ile Konya Mevlevihanesi'ni ziyaretini tasvir eden bir minyatür
(*Nusret-nâme*, TSMK, Hazine, nr. 1365, vr. 36*)

